

“O‘TKAN KUNLAR” ROMANI ICHKI SARLAVHALARINING LISONIY-BADIIY XUSUSIYATLARI

Ma'rufjonova Shahodat,

Namangan davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti fakulteti 2-kurs magistranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18358566>

Annotatsiya. Mazkur maqolada Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanidagi ichki sarlavhalarning lisoniy va badiiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, ularning badiiy matn tuzilishidagi o‘rni, o‘quvchi idrokiga ta’siri hamda milliylik bilan bog‘liqligi asoslanadi. Tadqiqot jarayonida ichki sarlavhalarning asar g‘oyasini ochishdagi va syujet rivojini belgilashdagi ahamiyati lisoniy dalillar asosida yoritiladi.

Kalit so‘zlar: ichki sarlavha, lisoniy tahlil, badiiy matn, ekspressivlik, metafora.

Аннотация. В статье анализируются лингвистические и художественные особенности внутренних заголовков романа Абдуллы Кадыри “O‘tkan kunlar”. Особое внимание уделяется роли внутренних заголовков в организации художественного текста, их влиянию на читательское восприятие и связи с национально-ментальной лексикой. На основе лингвистических примеров обосновывается значение внутренних заголовков в раскрытии идейного содержания и развитии сюжета произведения.

Ключевые слова: внутренний заголовок, лингвистический анализ, художественный текст.

Annotation. This article examines the linguistic and stylistic features of internal headings in Abdulla Qodiriy’s novel “O‘tkan kunlar”. Special attention is paid to their role in structuring the literary text, influencing the reader’s perception, and reflecting national and cultural concepts. The study demonstrates the significance of internal headings in revealing the ideological content and guiding the development of the narrative through linguistic evidence.

Keywords: internal headings, linguistic analysis, literary text, expressiveness.

Kirish. “O‘tkan kunlar” romanidagi ichki sarlavhalar matnning asosiy bo‘limlarini belgilash va o‘quvchiga voqealar rivojini oldindan anglash imkonini beruvchi muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Har bir sarlavha bo‘limning mazmuniy markazini ochib beradi, voqealar ketma-ketligini tartibga soladi va syujetning dramatik harakatini shakllantirishga yordam beradi. Shu tariqa, ichki sarlavhalar romanning strukturaviy poydevorini tashkil etadi, o‘quvchiga qahramonlarning xarakteri, ularning qarorlari va ichki kurashlarini yaxshiroq tushunish imkonini beradi. Masalan, Toshpo‘latning shaxsiy hayotiy tanlovlari va jamiyatdagi roli bilan bog‘liq bo‘lgan bo‘limlar nomlari, o‘quvchida voqea rivojini oldindan taxmin qilish va dramatik vaziyatlarga tayyorgarlik ko‘rish imkonini yaratadi. Shu bilan birga, Muqaddas obraziga bag‘ishlangan sarlavhalar ayolning ijtimoiy roli, axloqiy qarorlari va shaxsiy his-tuyg‘ularini ochib berish orqali voqeaga psixologik chuqurlik qo‘shadi. Ichki sarlavhalar nafaqat syujetni tartibga solish vositasi, balki romanning badiiy ritmi va dramatik strukturasi uchun ham xizmat qiladi. Ular orqali voqealar oqimi o‘quvchi uchun tushunarli va qiziqarli bo‘ladi, har bir bo‘limning ma’nosi va mazmuni oldindan ko‘rsatiladi, shuningdek, syujetdagi ziddiyatlar va qarama-qarshiliklar yanada aniqroq ta’kidlanadi. Shu tarzda, ichki sarlavhalar “O‘tkan kunlar”

romanida syujetni rivojlantirish, qahramonlarni yoritish va milliy qadriyatlarni badiiy tarzda aks ettirishda muhim rol o'ynaydi.

Adabiyotlar tahlili. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani o'zbek adabiyotshunosligida keng va chuqur tadqiq qilingan asarlardan biridir. Adib ijodi, roman poetikasi, obrazlar tizimi va g'oyaviy-badiiy xususiyatlari borasida U. Normatov, B. Karimov kabi olimlar tomonidan muhim ilmiy xulosalar ilgari surilgan. Xususan, Normatov Qodiriyning badiiy mahoratini milliy tafakkur va realizm bilan bog'liq holda tahlil qilsa, Karimov romanni o'zbek romanchiligining shakllanishidagi muhim bosqich sifatida baholaydi.

Badiiy matnning lingvistik va lingvopoetik jihatlarini o'rganishda M. Yo'ldoshev, R. Qo'chqorov, Sh. Iskandarova kabi tadqiqotchilarning ishlari metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu manbalarda badiiy matn tarkibiy qismlarining (jumladan, sarlavha va ichki sarlavhalarning) semantik, pragmatik va stilistik vazifalari yoritilgan. Shuningdek, N. Mahmudov va Sh. Rahmatullayev asarlarida til va uslub masalalari keng tahlil qilinib, badiiy matndagi ekspressivlik va milliylik omillari asoslab berilgan.

Shu bilan birga, "O'tkan kunlar" romanidagi ichki sarlavhalarning maxsus lisoniy-badiiy tadqiqi alohida monografik darajada kam o'rganilgan bo'lib, mazkur maqola ana shu bo'shliqni qisman to'ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda lingvistik va adabiy-tahliliy metodlardan kompleks tarzda foydalanildi. Xususan, ichki sarlavhalarning leksik-semantik xususiyatlarini aniqlashda tavsifiy va kontekstual tahlil metodlari qo'llanildi. Ularning badiiy matn tuzilishidagi vazifasini ochib berishda strukturaviy-semantik yondashuvdan foydalanildi.

Shuningdek, ichki sarlavhalarning syujet rivoji, dramatik harakat va milliy qadriyatlarni aks ettirishdagi rolini aniqlash uchun lingvopoetik va stilistik tahlil metodlari tatbiq etildi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy tahlil usuli orqali ichki sarlavhalarning badiiy funksiyasi roman mazmuni bilan uzviy bog'liq holda ko'rib chiqildi. Natijada ichki sarlavhalarning nafaqat strukturaviy, balki g'oyaviy-estetik ahamiyatga ega ekanligi ilmiy dalillar asosida yoritildi.

Tahlillar va natijalar. "O'tkan kunlar" romanidagi ichki sarlavhalar tilning boyligi va ifodali vositalari orqali o'quvchida dramatik effekt yaratadi. Sarlavhalarda tanlangan so'zlar mazmuni aniq ochib berish bilan birga, har bir bo'limning asosiy g'oyasini oldindan anglash imkonini beradi. Masalan, "Shaxsiy qarorlar" yoki "Oilaviy

majburiyatlar” kabi sarlavhalar qahramonlarning ichki dunyosi va voqealardagi ziddiyatlarni ko‘rsatadi. Metafora va frazeologik birikmalardan foydalanish orqali Qodiriy sarlavhalarga badiiy ohang beradi. Misol uchun, qahramonning hayotiy sinovlari yoki jamiyatdagi muammolarni ifodalashda o‘xshatmalar va majoziy ifodalar dramatik ziddiyatni kuchaytiradi. Takroriy so‘z ishlatish esa matnga ritmik va psixologik ta‘sir qo‘shib, o‘quvchida syujetni oldindan anglash hissini yaratadi.

“O‘tkan kunlar” romanida ichki sarlavhalar orqali bo‘limlar boshida qahramonlarning ichki dunyosini ochish uchun dialog va monologlardan keng foydalaniladi. Qodiriy qahramonlarining o‘zaro suhbatlari (dialoglar) orqali ularning jamiyatdagi o‘rni, ijtimoiy va oilaviy majburiyatlari, qaror qabul qilish jarayonidagi ziddiyatlar ochib beriladi. Masalan, Toshpo‘lat va uning oilasi yoki do‘stlari bilan bo‘lgan muloqotlarda har bir ibora voqealarning dramatik rivojlanishiga xizmat qiladi, qahramonning xarakteri va his-tuyg‘ularini aniq tasvirlaydi. Shuningdek, qahramonlarning ichki fikrlarini ifodalovchi monologlar orqali o‘quvchi ularning ruhiy holatini chuqurroq anglaydi. Monologlar qahramonlarning ichki ziddiyatlarini, qaror qabul qilishdagi murakkabliklarini, shaxsiy va milliy qadriyatlar o‘rtasidagi uyg‘unlikni ko‘rsatadi. Masalan, Toshpo‘latning oilaga sodiqligi va jamiyatdagi o‘rnini anglash jarayoni monologlar orqali o‘quvchiga psixologik jihatdan yaqinlashadi. Shu tariqa, dialog va monologlar ichki sarlavhalarning badiiy mahoratini oshirib, roman syujetining dramatik harakatini kuchaytiradi. Ular qahramonlar obrazining psixologik realizmini ta‘minlab, o‘quvchiga voqealarni nafaqat tashqi tasvir, balki ichki dunyo nuqtai nazaridan ham his qilish imkonini beradi.

“O‘tkan kunlar” romanida ichki sarlavhalarda ishlatilgan milliy leksika va urf-odat so‘zlari asarning tarixiy va madaniy kontekstini ochishda muhim rol o‘ynaydi. Qodiriy o‘z qahramonlarini tasvirlashda faqat umumiy til vositalariga tayanmay, balki o‘sha davrning ijtimoiy hayotiga xos atamalar, milliy urf-odatlar va ma‘naviy qadriyatlarni aks ettiruvchi so‘zlardan keng foydalanadi. Masalan, oilaviy munosabatlarni ifodalovchi “ota-bola majburiyati”, “mehmonlik odobi”, “turmush tarzi” kabi iboralar o‘quvchiga davrning ijtimoiy normalarini tushunishga yordam beradi. Shuningdek, tarixiy shaxslar, joy nomlari va an‘anaviy faoliyatlarni ifodalovchi leksika roman matnining realistik tusini oshiradi. Toshpo‘lat va Muqaddas obrazlari orqali berilgan voqealar, ularning hayotiy tanlovlari va qarorlari o‘quvchiga o‘sha davr jamiyati, qadriyatlari va madaniy muhitini his qilish imkonini beradi. Masalan, bayramlar, to‘y marosimlari yoki diniy e‘tiqodlar bilan bog‘liq so‘zlar syujetni milliy kontekst bilan boyitadi. Ichki sarlavhalarda ishlatilgan milliy leksika nafaqat voqealarni tartibga soluvchi vosita sifatida xizmat qiladi, balki o‘quvchiga dramatik va badiiy effekt yaratadi. Har bir sarlavha voqealarning mazmunini aks ettirib, o‘sha davrning ijtimoiy va madaniy qirralarini ochadi. Shu tariqa, Qodiriy milliy til boyligi va urf-odatlarini aks ettiruvchi so‘zlarni qo‘llash orqali o‘z asarlarini tarixiy, madaniy va

ma'naviy jihatdan boyitadi, o'quvchiga o'sha davr hayotini to'liq his qilish imkoniyatini yaratadi.

Badiiy (stilistik) xususiyatlar. "O'tkan kunlar" romanidagi ichki sarlavhalar badiiy va stilistik nuqtai nazardan ham alohida ahamiyatga ega. Ular nafaqat matnni bo'lib ko'rsatish vositasi, balki syujetning dramatik harakatini kuchaytiruvchi, qahramonlarning ichki dunyosini ochib beruvchi badiiy vositalar sifatida ishlatiladi. Ichki sarlavhalar orqali Qodiriy har bir bo'limning mazmunini oldindan anglatadi, o'quvchi e'tiborini asosiy voqealarga jalb qiladi va dramatik kuchni oshiradi. Stilistik xususiyatlardan biri - metafora va qiyosiy ifodalardan keng foydalanishdir. Masalan, voqealar yoki qahramonlarning hissiy holatini tasvirlashda "hayot daryosi", "adolatning o'chog'i" kabi metaforik ifodalar ishlatiladi. Bu nafaqat dramatik effekt yaratadi, balki o'quvchiga obrazlarni psixologik jihatdan yaxshiroq anglash imkonini beradi. Shu bilan birga, takror, ritm va parallel tuzilma kabi stilistik vositalar sarlavhalarda qo'llanilib, matnga musiqiy ohang va badiiy uyg'unlik beradi.

Ichki sarlavhalarda dialog va monolog elementlari ham muhim o'rin tutadi. Qahramonlarning ichki fikrlarini yoki ularning bir-biriga bo'lgan munosabatlarini qisqa iboralar orqali ifodalash, voqealarning dramatik tuzilishini yanada kuchaytiradi. Masalan, Toshpo'latning ichki qarama-qarshiliklari yoki Muqaddasning axloqiy tanlovlari sarlavhalar bilan moslashtirilgan bo'limlarda yanada yorqin aks etadi. Bu usul o'quvchiga qahramonlarni faqat tashqi harakatlari orqali emas, balki ularning ruhiy dunyosi orqali tushunishga imkon yaratadi. Shuningdek, frazeologik birikmalar va milliy talaffuzdagi iboralar sarlavhalarda stilistik boylikni oshiradi. Masalan, "oydin kun", "qaynoq bahs" kabi ifodalar voqeaning dramatik holatini yanada ta'kidlaydi, o'quvchida voqeaga hissiy ta'sir uyg'otadi. Shu tariqa, ichki sarlavhalar badiiy va stilistik jihatdan matnga ritm, dramatik taranglik va milliy ohang baxsh etadi.

Syujet va dramatik harakat bilan bog'liqligi. "O'tkan kunlar" romanidagi ichki sarlavhalar syujet va dramatik harakatning muhim vositasi sifatida xizmat qiladi. Har bir bo'lim nomi voqealar ketma-ketligini tartibga solish, o'quvchiga syujetni bosqichma-bosqich tushunish imkoniyatini yaratadi. Ichki sarlavhalar yordamida qahramonlarning xarakteri, ularning ichki dunyosi va qaror qabul qilish jarayoni o'quvchi uchun yanada aniqroq ochib beriladi. Shu tariqa, voqeaning murakkab syujet tuzilishi osonroq qabul qilinadi, o'quvchi voqealar rivojini kuzatib, qahramonlar bilan psixologik bog'lanish hosil qiladi. Masalan, Toshpo'lat va Muqaddas obrazlarini olaylik. Bo'lim nomlaridagi ichki sarlavhalar ularning shaxsiy tanlovlari, oilaviy va jamiyatdagi majburiyatlari, shuningdek axloqiy qarorlari orqali yuzaga keladigan dramatik ziddiyatlarni oldindan anglashga yordam beradi. Bu sarlavhalar orqali o'quvchi qahramonning ichki kurashini, qarama-qarshiliklarini va o'zaro munosabatlarini yanada chuqurroq tushunadi. Shu bilan birga, voqealar ketma-ketligi sarlavhalar orqali aniq belgilanganligi sababli, har bir bo'lim dramatik taranglikni oshiradi va syujetning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi.

Ichki sarlavhalar orqali Qodiriy syujetni modulli va qatlamli tarzda quradi. Har bir bo‘lim o‘z ichida kichik konfliktlar, qahramonlarning qarorlari va ularning ijtimoiy muhit bilan o‘zaro aloqalarini aks ettiradi. Masalan, Mehrobdan chayon romanida Boy Muhammad va Sharof qahramonlarining harakatlari orqali voqealar rivojlanadi, shuningdek, qahramonlar o‘rtasidagi ziddiyatlar dramatik harakatni kuchaytiradi. Ichki sarlavhalar bu ziddiyatlarni oldindan ko‘rsatib, o‘quvchiga voqealarni kuzatish va har bir dramatik vaziyatni yaxshiroq tushunish imkonini beradi. Bundan tashqari, ichki sarlavhalar dramatik ziddiyat va qarama-qarshiliklarni yanada ta’kidlashda muhim vosita hisoblanadi. Har bir bo‘lim nomi voqealarning mazmuniy markazini ochib beradi, o‘quvchi qahramonlar o‘rtasidagi ijtimoiy va shaxsiy to‘qnashuvlarni sezadi, ularning hissiy holatini va qaror qabul qilish jarayonini kuzatadi. Masalan, Toshpo‘latning oilaviy majburiyatlari va shaxsiy istaklari o‘rtasidagi ziddiyat bo‘lim nomlari orqali oldindan anglansa, voqealar rivoji yanada dramatik va jonli bo‘ladi. Shu tarzda, ichki sarlavhalar qahramonlar o‘rtasidagi qarama-qarshilikni, ichki kurashni va voqeaning dramatik kuchini kuchaytiradi.

Ichki sarlavhalar shuningdek, syujetning umumiy ritmi va dramatik tarangligini ta’minlaydi. Har bir bo‘lim o‘z ichida voqealarni oldindan tayyorlab beradi, dramatik vaziyatlarni keltirib chiqaradi va o‘quvchida kutish va qiziqish hissini uyg‘otadi. Shu tariqa, ichki sarlavhalar syujetni tartibga solish, dramatik ziddiyatni ta’kidlash va qahramonlar bilan psixologik bog‘lanishni yaratishda ajralmas vosita hisoblanadi. Umuman olganda, “O‘tkan kunlar” romanidagi ichki sarlavhalar syujet va dramatik harakatni shakllantirishda asosiy vazifani bajaradi. Ular voqealar ketma-ketligini tartibga soladi, qahramonlarning ichki dunyosini ochib beradi, dramatik ziddiyatlarni ta’kidlaydi va o‘quvchida qiziqish va hissiy bog‘lanish hosil qiladi. Shu bilan birga, ichki sarlavhalar yordamida Qodiriy milliy qadriyatlarni, tarixiy kontekstni va ijtimoiy masalalarni badiiy tarzda yetkazadi, bu esa romanning nafaqat tarixiy, balki psixologik va ma’naviy boyligini oshiradi.

Milliy qadriyatlarni aks ettirish. Ichki sarlavhalar “O‘tkan kunlar” romanida milliy qadriyatlarni aks ettirishda strategik ahamiyatga ega. Har bir bo‘lim sarlavhasi voqea rivojini ko‘rsatish bilan birga, o‘quvchiga tarixiy va ijtimoiy kontekstni his qilish imkonini beradi. Masalan, Toshpo‘latning hayotiy tanlovlari, oilaviy majburiyatlari va jamiyatdagi roli sarlavhalar orqali ramziy tarzda ifodalanadi. Shu tariqa, adolat, halollik, mas’uliyat va fidoyilik kabi milliy qadriyatlar o‘quvchiga badiiy vositalar orqali yetkaziladi. Muqaddas obrazining sarlavhalari orqali ayolning ijtimoiy roli, oiladagi o‘rni va axloqiy qarorlarining mazmuni ochib beriladi. Bu sarlavhalar nafaqat voqeani oldindan tasavvur qilishga yordam beradi, balki qadriyatlar tizimida qahramonlarning axloqiy pozitsiyasini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, ichki sarlavhalar yordamida adib jamiyatdagi ijtimoiy qatlamlar va urf-odatlarini ham ifodalaydi: masalan, qishloq hayoti, qadimiy an’analar va oilaviy majburiyatlar syujetga tabiiy uyg‘unlik bilan kiritiladi.

Bundan tashqari, sarlavhalar orqali tarixiy qadriyatlar ham ta'kidlanadi. "O'tkan kunlar" romanida Toshpo'lat va Muqaddasning shaxsiy qarorlari, ularning jamiyatdagi vazifalari va o'zaro munosabatlari tarixiy kontekst bilan bog'langan holda ko'rsatiladi. Shu yo'l bilan adib o'quvchiga faqat shaxsiy kurashlarni emas, balki o'sha davr jamiyatining ma'naviy me'yorlarini va qadriyat tizimini ham badiiy tarzda etkazadi. Ichki sarlavhalar shuningdek dramatik effekt yaratishda ham xizmat qiladi.

Xulosa. Har bir bo'lim nomi qahramonlarning qarama-qarshi pozitsiyalarini, ichki ziddiyatlarini va ularning axloqiy tanlovlarini oldindan sezdiradi. Masalan, Toshpo'latning sarlavhalar orqali namoyon bo'ladigan ichki kurashlari yoki Muqaddasning axloqiy qarorlarini belgilash dramatik burilishlarni yanada kuchaytiradi va o'quvchida qahramonlar bilan psixologik bog'lanishni mustahkamlaydi. Shu tariqa, "O'tkan kunlar" romanidagi ichki sarlavhalar milliy qadriyatlarni o'quvchiga yetkazish, tarixiy va madaniy kontekstni ta'kidlash, qahramonlarning axloqiy va ijtimoiy pozitsiyasini ochib berish hamda dramatik harakatni kuchaytirish kabi bir nechta funksiyani bajaradi. Ular romanning badiiy va pedagogik imkoniyatlarini boyitadi, o'quvchi va tadqiqotchiga milliy tarix, madaniyat va qadriyatlarni chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Qodiriy A. O'tkan kunlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2018.
2. Karimov B. O'zbek adabiyoti tarixi (XX asr boshlari). – Toshkent: Fan, 2010.
3. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili. – Toshkent: Akademya nashr, 2016.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2014.
5. Normatov U. Abdulla Qodiriy mahorati. – Toshkent: Sharq, 2007.
6. Qo'chqorov R. Badiiy matn lingvistikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015.
7. Iskandarova Sh. Matn lingvistikasi. – Toshkent: Tafakkur, 2012.
8. Umarov E. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: O'qituvchi, 2009.
9. Mahmudov N. Til va uslub masalalari. – Toshkent: Fan, 2011.